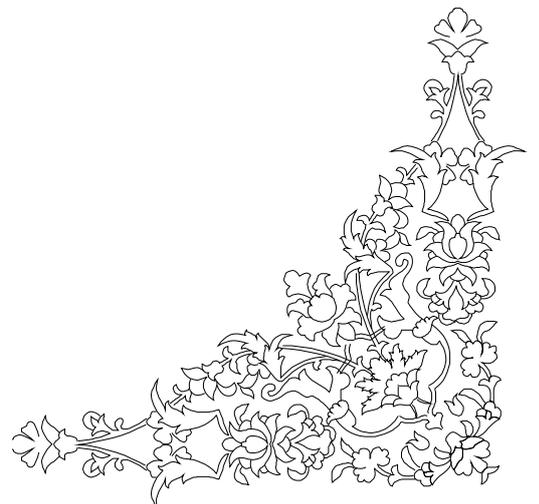
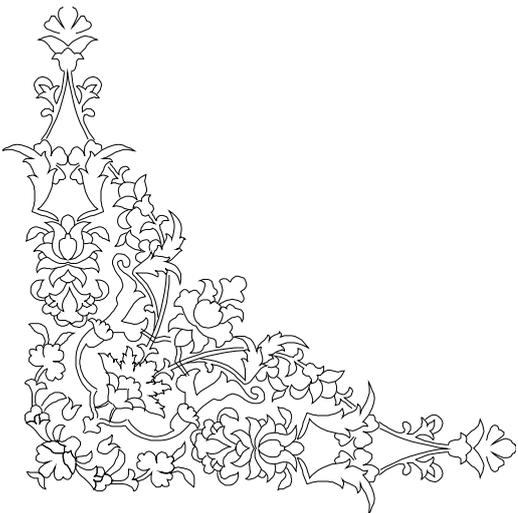

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده اصول الدین تهران

گروه علوم قرآن و حدیث
پایان نامه کارشناسی ارشد M.S

موضوع :

توبه و مراتب آن از دیدگاه قرآن و حدیث

استاد راهنما :

دکتر منصور پهلوان

استاد مشاور :

دکتر غلامحسین تاجری نسب

نگارش :

ثریا قدمی سگوند

نیمسال : دوم سال تحصیلی : 89-90

كلية أصول الدين طهران

قسم: علوم القرآن و الحديث
اطروحه ماجستير

عنوانها :

التوبه و مراتبها فى القرآن و الحديث

الاستاذ المشرف :

الدكتور منصور بهلوان

الاستاذ المشاور :

الدكتور غلامحسين تاجرى نسب

اعداد :

ثريا قدمى سكوند

سپاس گزاری

خداوند مهربان را سپاس می گویم که این توفیق را به من عنایت فرمود تا در رشته علوم قرآن و حدیث قدم و قلم بردارم. پس بجاست که ابتدا آن یکتا را شکر گویم، باشد که شکرش موجب فزونی توفیق گردد. بر خود لازم می دانم که از عالم جلیل القدر مرحوم علامه عسکری (ره) - موسس دانشکده اصول الدین - یاد نموده و از خداوند برای ایشان طلب رحمت نمایم.

همچنین بر من فرض است که از همه اساتید بزرگواری که در طول دوران تحصیل از آنها کسب علم و ادب نموده ام، بویژه استاد ارجمند جناب آقای دکتر منصور پهلوان که با افادت حکیمانه خود چراغ راهم گردیده، و با احاطه و تسلط بر معارف اسلامی، مهربانانه به هدایت پژوهش و تشویق اینجانب همت وافر گماشتند و نیز جناب آقای دکتر غلامحسین تاجری نسب، به جهت زحمات و مشاوره ارزنده شان صمیمانه سپاس گزاری نموده، و برای آنها سلامتی، طول عمر با عزت و نور افشانی بیشتر به بزم علماء و محفل فضلا را از خدای عزیز کریم مسألت نمایم.

تقدیم به :

آنان که مرا به وادی علم رهنمون ساخته اند یعنی
پدر و مادر عزیزم و نیز همسر مهربانم که در نهایت لطف،
همکاری خالصانه و بی شائبه ای را از خود نشان داده اند

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
1	چکیده
3	مقدمه
5	کلیات
6	1- اهمیت و ضرورت تحقیق
7	2- سؤالات تحقیق
7	3- فرضیات تحقیق
8	4- پیشینه تحقیق
8	5- روش تحقیق
9	6- منابع مورد استفاده تحقیق

بخش اول: معنای توبه و تفاوت آن با استغفار و انابه

11	فصل اول: معنای لغوی و اصطلاحی توبه
11	1. توبه در لغت
15	2. توبه در اصطلاح
17	فصل دوم: تفاوت توبه با استغفار و انابه
17	1. معنای استغفار
18	2. تفاوت توبه با استغفار
21	3. معنای انابه

بخش دوم: وجوب توبه، عمومیت و مراتب آن

25	فصل اول: وجوب توبه
26	1. وجوب توبه از دیدگاه قرآن
27	2. وجوب توبه از دیدگاه سنت
35	3. وجوب توبه از دیدگاه عقل
31	4. وجوب توبه از دیدگاه اجماع
32	فصل دوم: فوریت وجوب توبه
33	1. فوریت وجوب توبه از دیدگاه قرآن
34	2. فوریت وجوب توبه از دیدگاه سنت
35	3. فوریت وجوب توبه از دیدگاه عقل
38	4. فوریت وجوب توبه از دیدگاه اجماع
40	فصل سوم: مراتب وجوب توبه
40	1. عمومیت وجوب توبه
42	2. مراتب توبه

بخش سوم: ارکان، شرایط و آداب توبه

52	فصل اول: ارکان توبه
52	1. ندامت
58	2. عزم بر عدم بازگشت به گناه
60	فصل دوم: شرایط توبه
63	1. جبران حقوق ضایع شده مردم
66	2. جبران حقوق ضایع شده الهی
68	3. گداختن گوشتی که از حرام بر بدن روئیده
69	4. چشانندن درد طاعت به اندازه شیرینی معصیت
71	فصل سوم: آداب توبه

بخش چهارم: پذیرش و عدم پذیرش توبه

75	فصل اول: توبه پذیری خداوند
77	1. توبه پذیری خداوند از دیدگاه قرآن
79	2. توبه پذیری خداوند از دیدگاه حدیث
81	3. ممنوعیت ناامیدی از پذیرش توبه

85	فصل دوم: وجوب یا تفضلی بودن پذیرش توبه
91	فصل سوم: عدم پذیرش توبه
92	1. عدم پذیرش توبه در هنگام مرگ
96	2. عدم پذیرش توبه در قیامت
بخش پنجم: وفاء بر توبه، آثار توبه و سرگذشت برخی تائبان	
100	فصل اول: وفاء بر توبه
100	1. شرط وفاداری بر توبه
101	2. وفاء بر توبه نیازمند امداد الهی
103	3. اقسام تائبین در وفاء بر توبه
109	فصل دوم: آثار توبه
109	1. آثار معنوی توبه
117	2. آثار مادی توبه
120	فصل سوم: سرگذشت برخی تائبان
121	1. سرگذشت بهلول نباش
123	2. توبه ابولبابه
124	3. شعوانه و توبه
125	4. توبه بشر حافی
126	5. سرگذشت فضیل بن عیاض
127	1. نتیجه گیری
129	2. فهرست منابع و مآخذ

چکیده:

توبه در لغت به معنای بازگشتن و در اصطلاح عبارتست از: ندامت و پشیمانی بر اعمال گذشته و تصمیم بر عدم بازگشت به گناه. این واژه از جمله الفاظ مشترک بین پروردگار و عبد می باشد. توبه خدا عبارتست از: برگشتن به سوی عبد به رحمت و توبه عبد عبارتست از: برگشتن به سوی خدا به استغفار و دست برداری از معصیت.

استعمال واژه های توبه، استغفار و انابه در آیات و روایات گاه به گونه ای است که نشان می دهد بین آنها اتحاد معنایی وجود دارد، اما توجه به معنای لغوی و اصطلاحی آنها و نیز برخی دیگر از شواهد، نشان دهنده ی افتراق و تعدد معنای آنها می باشد.

بی گمان توبه از اموری است که هیچ اختلافی در وجوب آن نیست و دلیل آن، دلالت قرآن، سنت، عقل و اجماع بر این امر است همچنان که فوریت این وجوب نیز از طریق همین ادله چهارگانه قابل اثبات است. عمومیت فرمان «و توبوا الی الله جمیعاً» نشان می دهد که وجوب توبه عمومی است و هرکس در هر موقعیت و مرتبه ای از معنویت که باشد ناگزیر از آن است. در قرآن کریم و روایات معصومین (ع) هم از توبه گناهکاران و هم از توبه پیامبران سخن به میان آمده است بنابراین توبه نه تنها بر گناهکاران بلکه بر اولیای خدا نیز واجب می باشد البته نباید چنین تصور شود که توبه آنها العیاذ بالله مثل توبه انسان های گناهکاری است که دامن خود را به معصیت آلوده کرده اند بلکه توبه مراتبی دارد که عبارتند از توبه عوام، توبه خواص و توبه اخص.

علمای اخلاق با استناد به حکمت معروفی از امام علی (ع) که در آن استغفار را بر شش پایه معنا فرموده است ارکان و شرایط توبه را استنباط کرده و معتقدند: دو پایه اول یعنی «ندامت» و «عزم بر عدم بازگشت به گناه» ارکان توبه، دو پایه دوم یعنی «جبران حق الله» و «جبران حق الناس» شرایط قبول توبه و دو پایه سوم یعنی «گداختن گوشتی که از حرام بر بدن روئیده» و «چشاندن درد طاعت به تن به اندازه ی شیرینی معصیت» شرایط کمال توبه هستند، هرچند که برخی دیگر از علمای اخلاق معتقدند که دو پایه دوم نیز جزء شرایط کمال توبه هستند و بنابراین توبه بدون آنها نیز پذیرفته خواهد شد.

آیات و روایات اسلامی با صراحت تمام بیان می کنند که خداوند توبه بندگان خود را می پذیرد. در مورد پذیرش توبه از جانب خداوند عده ای همچون معتزله معتقدند که پذیرش توبه بر خداوند واجب است ولی اشاعره همچون اکثر علمای امامیه معتقدند که خداوند توبه را پذیرفته و عقاب را ساقط می کند و در پذیرفتن توبه، تفاوتی میان گناهان نیست اما اگر انسان آنقدر توبه را به تأخیر افکند که امارات و نشانه های مرگ را به چشم مشاهده نماید و یا به همان حالت کفر و آلودگی رخت از جهان بر بندد، و به سرای ابدی کوچ کند، دیگر توبه او مقبول خداوند واقع نمی گردد.

شرط وفاء بر توبه آنست که انسان بعد از توبه، دیگر به گناه معاودت نکند و این امری است که نیاز به امداد الهی دارد و تائبان از این حیث به چند دسته تقسیم می شوند.

در نهایت باید گفت که توبه نه تنها در زندگی معنوی انسان بلکه در زندگی مادی او نیز مؤثر است. محبت پروردگار، آمرزش گناهان، تبدیل سیئات به حسنات، دعای فرشتگان، شفاعت توبه و ... از جمله آثار معنوی توبه و نزول برکات آسمانی، زندگی گوارا، محترم شدن تائب و .. از جمله آثار مادی توبه می باشد.

مقدمه

توبه یکی از بزرگترین الطاف و عنایات پروردگار مهربان در حق بندگان خود است. زیرا توبه نه تنها موجب ترقی آدمی به کمال نهایی و سعادت حقیقی است، بلکه انسان تنها در پرتو آن می تواند از امواج خطرناک و سهمگین گناهان و لغزشها نجات یابد و بهترین گواه بر صدق این ادعا، آیات قرآن کریم و روایات معصومین (ع) است.

نظر به جایگاه رفیع توبه در فرهنگ اسلامی و وجود جنبه های گوناگون و وجوه متکثر برای آن از دیدگاه قرآن کریم و روایات ائمه معصومین (ع) و نیز نگرش خاص و بی بدیلی که عرفای بزرگ اسلامی به مقوله ی توبه داشته اند، همواره درصدد فرصتی بودم تا در آینه آیات و روایات به پژوهش پیرامون این موضوع پرداخته و اگر نهیمی که نمی و اگر نه کوزه ای که کفی برای نوشیدن از این بحر زخار گرد آوردم.

سپاس که دست قدرت لم یزلی تقدیر را موافق تدبیرم رقم زد و پس از کندوکاو بسیار باعث شد تا تحقیقی که پیش روی شماست فراهم آید.

در این تحقیق پیش از هر چیز توبه از حیث لغت و اصطلاح مورد توجه قرار گرفته و نیز معنای توبه خداوند را بیان کرده و پس از آن مقایسه ای بین توبه، استغفار و انابه صورت گرفته و حوزه معنایی هر کدام مورد مطالعه قرار گرفته است.

در بخش دوم، وجوب توبه و نیز فوریت این وجوب را از دیدگاه ادله چهارگانه بیان کرده سپس در مورد عام بودن وجوب توبه و اینکه هر انسانی در هر مرتبه و مقام معنوی که باشد نیازمند توبه است سخن گفته و بحث را در اینجا به بیان مراتب توبه کشانیده ایم.

در بخش سوم، به پیروی از علمای اخلاق با استناد به حکمتی از امام علی (ع) که استغفار را بر شش معنا دانسته اند ارکان توبه و شرایط آن را بیان نموده و اختلاف علماء را در بحث شرایط تحقق توبه و شرایط کمال توبه بیان کرده ایم و نیز برخی از آداب توبه را در آخر فصل آورده ایم.

در بخش چهارم، سخن را از توبه پذیری خداوند که با آیات و روایات قابل اثبات است، آغاز کرده و سپس بحث تفضلی بودن و یا واجب بودن قبول توبه از جانب خداوند را پیش کشیده اختلاف مسلمانان را در این باره مطرح و نتیجه گیری کرده ایم. در آخر این فصل توبه ی هنگام مرگ و توبه ی در قیامت را به عنوان توبه های غیر مقبول مطرح کرده و علل عدم پذیرش این توبه ها را از نظر قرآن و سنت ذکر کرده ایم.

در بخش پنجم، شرط وفای بر توبه و اقسام تائبان را از این حیث بیان کرده ایم و نیز نمونه هایی از آثار مادی و معنوی توبه را ذکر نموده همچنین نمونه هایی از سرگذشت تائبان تاریخ را ذکر کرده تا تائب با دو بال خوف از گناه و رجاء به قبول توبه به سوی رب الارباب تغییر مسیر دهد.

امید است که از خلال این تحقیق نفعی ای از نفعات الهی به دلها رسیده و آلوده به گناهی چون من را به خود آورد تا به پایان کار خویش بیندیشد و از عواقب شوم گناه بهراسد و تا دیر نشده و زمام کار از دست رها نگشته است خود را از گناه بیرون کشیده و به سوی خدا توبه نماید.

کلیات تحقیق

1. اهمیت و ضرورت موضوع

توبه در آیات و روایات اسلامی از جایگاه و منزلت خاصی برخوردار است زیرا نجات و رهایی انسان ها از امواج خطرناک و سهمگین گناهان و لغزشها در گرو آن است همچنان که دستیابی به سعادت و کمال نهایی معصومین (ع) و اولیای خدا در روی آوردن به توبه محقق می شود بنابر این توبه تنها راه نجات گناهکاران و نیز وسیله تقرب و رسیدن به کمال نهایی انسانهاست.

انسان بر اساس فطرت درونی که خداوند حکیم در نهاد وی به ودیعه نهاده است، به دنبال کمال واقعی و سعادت حقیقی است. اما گاه بر اثر شهوات نفسانی و وسوسه های شیطانی از مسیر حق خارج شده و به بیراهه می رود و البته ممکن است روزی از کرده خویش پشیمان گشته و خواهان بازگشت به مسیر حق و جبران خطای خویش باشد از این رو خداوند حکیم و مهربان که از حال بندگان خود باخبر است و می داند که نزدیک شدن بشر به منزلگاه کرامت و استقرارش در مستقر سعادت موقوف بر این است که از آنچه او را به بیراهه کشانده، دل بر کند و بسوی پروردگارش رجوع نماید، باب توبه را باز نموده و آنان را به توبه کردن فرا می خواند آنجا که می فرماید: « وَ تَوْبُوا إِلَى اللَّهِ جَمِيعاً أَيُّهَا الْمُؤْمِنُونَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ¹ » و باز می فرماید: « يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا تَوْبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَّصُوحاً عَسَىٰ رَبُّكُمْ أَنْ يُكَفِّرَ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَيُدْخِلَكُم جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ²... » و آیات فراوان دیگر که بر این مطلب دلالت دارد. مسئله توبه از همان آغاز آفرینش خلقت انسان مطرح بوده است و حضرت آدم و حوا به عنوان نخستین تائبان، آنگاه که از کرده خویش پشیمان شدند عرضه داشتند: « رَبَّنَا أَظْلَمْنَا نَفُسَنَا وَ إِن لَّمْ تَغْفِرْ لَنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ³ » اما شیطان از آنجایی که سرکش و طغیانگر بود، گفت: « فَبِمَا آغْوَيْتَنِي لَأَقْعُدَنَّ لَهُمْ صِرَاطَكَ الْمُسْتَقِيمَ⁴ » و از درگاه خدا رانده شد.

بنابراین اگر الگوی انسان انبیاء و اولیای الهی هستند باید همواره از خطای خویش توبه کرده و روی دل را به سوی خدا گرداند و اگر روش شیطان را در پیش گیرد و از توبه غفلت نماید، در نهایت به سرنوشت شیطان گرفتار خواهد شد.

از آنجایی که در آیات و روایات معصومین (ع)، بر اهمیت و ضرورت مسئله توبه تاکید فراوان شده و از آن معادن فیض و حکم، مضامینی بس بلند پیرامون این موضوع رسیده است لذا از اهم اموری است که همه مسلمانان باید به آن توجه وافر داشته و با جنبه های مختلف آن آشنا گردند.

1. ای مومنان همگی با پیمودن راه خدا-به سوی او باز گردید، باشد که سعادت مند شوید. نور/31

2. الا ای مومنان به درگاه خدا توبه نصوح کنید باشد که خدا گناهانتان را مستور و محو گرداند و شما را در باغهای بهشت که در زیر درختانش

نهرا جاریست داخل گرداند. تحریم /7

3. خدایا ما در بر خویش ستم کردیم و اگر تو ما را نبخشی و به ما رحمت و رأفت نفرمایی از زیان کاران شده ایم. اعراف/23

4. چون مرا گمراه کردی من نیز بندگان را از راه راست گمراه گردانم. اعراف/16

2. سوالات تحقیق

1. معنای توبه چیست و چرا در قرآن کریم توبه به خداوند نیز نسبت داده شده است؟
2. توبه چه تفاوتی با استغفار و انابه دارد؟
3. چرا توبه کردن بر انسان واجب است؟ و دلیل فوریت و جوب توبه چیست؟
6. آیا وجوب توبه عمومیت دارد؟ و توبه داری چه مراتبی است؟
7. حکمت توبه معصومین (ع) چیست؟
8. ارکان و شرایط توبه چیست؟
9. آیا ادای حقوق ضایع شده خداوند و مردم شرط صحت توبه است؟
10. شرایط کمال توبه کدامند؟
11. دلایل توبه پذیری خداوند چیست؟
12. قبول توبه از جانب خداوند تفضلی است یا بر او واجب می باشد؟
13. چه توبه های قطعاً از جانب خداوند پذیرفته نمی شوند؟ علل عدم پذیرش آنها چیست؟
14. توبه چه آثاری در زندگی مادی و معنوی انسان دارد؟

3. فرضیات:

- توبه عبد محفوف به دو توبه خداست.
- توبه با استغفار و انابه تفاوت دارد.
- توبه از دیدگاه ادله چهار گانه واجب بوده و وجوب آن فوری است.
- توبه بر همه بندگان معصوم و غیر معصوم واجب است.
- مراتب توبه عبارتند از: عوام، خواص و اخص.
- ارکان توبه عبارتند از: ندامت و عزم بر عدم بازگشت به گناه.
- عده ای ادای حقوق ضایع شده الهی و مردم را از شرایط کمال توبه میدانند نه شرط قبول توبه.
- در اسلام طبق آیات و روایات توبه انسان از جانب خداوند قابل پذیرش است.
- طبق نظر اکثر علمای امامیه پذیرش توبه بر خداوند واجب نیست، بلکه آن از روی تفضّل است.
- توبه در هنگام مرگ و در آخرت پذیرفته نخواهد شد.
- توبه علاوه بر آثار معنوی در زندگی مادی انسان نیز مؤثر است.

4. پیشینه موضوع

در بیان پیشینه موضوع این پایان نامه باید اول از همه از قرآن کریم یاد کرد که در آن بیش از 86 آیه به این موضوع اشاره دارد و این بیانگر اهمیت این موضوع از دیدگاه قرآن کریم است.

مفسران در ذیل آیات مربوط به توبه به توضیح و تبیین این موضوع و مباحث پیرامون آن پرداخته اند بنابراین می توان در تفاسیر قرآن اعم از تفاسیر شیعی مانند المیزان علامه طباطبایی، مجمع البیان شیخ طبرسی، تبیان شیخ طوسی و ... و نیز تفاسیر اهل سنت مانند کشاف زمخشری، تفسیر مفاتیح الغیب فخررازی، تفسیر المنار رشیدرضا و... مطالب زیادی در رابطه با این موضوع پیدا نمود.

در جوامع حدیثی نیز بابی به نام « توبه » اختصاص یافته اند و محدثان به تشریح آن پرداخته اند که از جمله آنها می توان جوامع حدیثی چون بحارالانوار علامه مجلسی، الکافی شیخ کلینی، وسائل الشیعه شیخ حر عاملی، مستدرک الوسائل محدث نوری و ... را نام برد.

توبه در علم کلام نیز از جایگاه بلندی برخوردار است زیرا یکی از موضوعات مهم کلام « عقاب و کیفر الهی » است از این رو متکلمین نیز توبه را از دیدگاه علم کلام بررسی نموده و زوایایی از آن را مورد بحث و گفتگو قرار داده اند که از جمله این متکلمین می توان از خواجه نصیرالدین طوسی نام برد که در کتاب تجرید الاعتقاد به مباحث کلامی موضوع توبه پرداخته است همچنان که علامه حلی (ره) نیز در کشف المراد به شرح این مباحث کلامی پرداخته است.

با این همه به نظر می رسد در پیشینه این تحقیق باید به طور خاص از علمای اخلاق یاد کرد که در تبیین زوایای مختلف توبه زحمت بسیاری کشیده اند و عموماً مباحث نسبتاً مفصلی را به توبه اختصاص داده اند زیرا علم اخلاق در پی ایجاد فضیلتها و محو رذیلتهاست و توبه بهترین وسیله و مؤثرترین گام برای از بین بردن رذائل و بهترین سکوی پرش به سوی فضیلتهاست.

عالمان اخلاق بیشماری در کتب اخلاقی خویش به بحث و بررسی موضوع توبه و جزئیات آن پرداخته اند که از جمله آنها می توان افراد زیر را نام برد:

علامه شیخ بهایی (ره) کتاب الاربعون حدیثاً، ملا محسن فیض کاشانی (ره) در المحججه البیضاء، محمد مهدی نراقی (ره) در جامع السعادات، ملا احمد نراقی (ره) در معراج السعاده، امام خمینی (ره) در چهل حدیث، شهید مطهری در گفتارهای معنوی، استاد جوادی آملی در مراحل اخلاق در قرآن و

5. روش تحقیق

با توجه به اینکه در این تحقیق، توبه و مراتب آن از دیدگاه قرآن و حدیث مورد توجه قرار گرفته است، در ابتدا مراجعه به کتابخانه های تخصصی از جمله، کتابخانه علامه عسکری، کتابخانه دانشکده اصول الدین دزفول، کتابخانه حوزه علمیه فاطمه الزهرا(س)، علامه مخبر، شاه رکن الدین دزفول و...،

جمع آوری نرم افزارهای مرتبط از جمله، جامع التفاسیر نور، جامع الاحادیث نور و... برای تهیه و مطالعه منابع قرآنی و روایی مربوط صورت پذیرفت.

در مرحله بعد، همه آیاتی که به نحوی به موضوع تحقیق حاضر نزدیک بودند، انتخاب و یادداشت گردید. و با استفاده از برخی تفاسیر همچون المیزان و مجمع البیان، کشف و... به شرح و تفسیر آیات پرداخته شد. پس از آن با جستجو در منابع روایی، روایات معصومین (ع) که در ارتباط با موضوع پژوهش بود، انتخاب گردید. پس از جمع آوری آیات و روایات متعدد و نیز نظرات عالمان بزرگ دین در خصوص موضوع مورد بحث، تجزیه و تحلیل و نتیجه گیری از آنها و در نهایت نگارش نتایج صورت پذیرفت.

6. منابع تحقیق

با توجه به موضوع پایان نامه منابع مورد استفاده را می توان به دو بخش تقسیم نمود:

- 1- منابع اصلی عبارتند از: تفاسیر و کتب روایی که اهم آنها عبارتند از: بحارالانوار، وسائل الشیعه، مستدرک الوسائل، اصول کافی، نهج البلاغه و صحیفه سجادیه.
- 2- منابع فرعی که به حق نقش به سزایی در تکوین کتاب داشته اند و مهمترین آنها عبارتند از: معراج السعاده، جامع السعادات، الاربعون حدیثاً، المحججه البیضاء، کشف المراد، کیمیای سعادت، چهل حدیث امام خمینی، گفتارهای معنوی و

بخش اول

معنای توبه و تفاوت آن با استغفار و انابه

فصل اول: معنای لغوی و اصطلاحی توبه

فصل دوم: تفاوت توبه با استغفار و انابه

فصل اول : معنای لغوی و اصطلاحی توبه

1. توبه در لغت

توبه در لغت به معنای رجوع (بازگشتن و برگشتن) است. ارباب معاجم ، ذیل این واژه به معنای مذکور توجه خاصی نموده‌اند. هر چند معانی دیگری را هم ذکر کرده‌اند ولی بازگشت همه آنها به همین معنایی است که گفته شد.

ابن فارس می‌گوید :

« توب : التاء و الواو و الباء : کلمه واحده تدل علی الرجوع : يقال تاب من ذنبه (از گناهش توبه کرد) ای رجع عنه (از آن گناه بازگشت) . يتوب الى الله توبه و متاباً فهوتائب¹»

علامه ابن منظور لغت شناس معروف قرن هفتم هجری می‌گوید :

«تاب الى الله يتوب توباً و توبهً و متاباً ، ای اناب و رجع عن المعصيه الى الطاعه²»

1. معجم مقاییس اللغة ، ج 1 ، ص 357

2. لسان العرب ، ج 2 ، ص 61